

KAKS KOLLEEGI, ÜKS HUVI

Ülo Tedre (12. II 1928 – 9. III 2015)

Heldur Niit (9. IX 1928 – 21. X 2010)

Alguses pidi kõik minema teisiti, sest esiotsa olid ju muud otsad täiesti lahtised. Heldur Niit kaldus huvidelt uuemasse kirjandusse, kuni ... kuni ilmusid Eduard Laugaste kaks artiklit „Eesti rahvalaulude uurimise metodoloogilisi lähtekohti” (Looming 1946, nr 4, lk 476–486) ja „Kokkuvõtteid ja hinnanguid eesti rahvaluuleuurimise seniste saavutuste kohta” (Looming 1947, nr 8, lk 995–1003). Nende mõjul otsustas Heldur Niitki õppida Tartus just folkloristikat, kuigi studiumi kestes ei teadnud ta isegi täpselt, mida ta õieti tahab ja kus oma tahtmist rakendada. Paraku ei ole täpsemini teada, millisele rahvalauluantoloogiale Laugaste tookord toetus ja kui paljude vanade rahvalaulude tüüpide ning tekstide tundmist ta nõudis. Tema enda koostatud „Valimik eesti rahvalaule” ei saanud Niidu esimesel semestril 1947 veel allikaks olla, sest see ilmus alles kevadtalvel 1948 ja rajanes laulude temaatilisel järjestamisel. Pärastpoole võis Laugaste kasutada ka käsikirja sellest valimikust, mille laiendatud versioon pealkirja all „Eesti rahvalaulud. Antoloogia” (toimetanud Ülo Tedre) ilmus 1969–1974. Valimiku käsikirja hakati Laugaste juhendamisel koostama samal 1948. aastal ning see valmis 1952.

„Vana kannel” seisis nii Jakob Hurdal, Oskar Looritsal kui ka Herbert Tamperele mõttes, eesti rahvaluule muudest liikidest „Monumenta Estoniae Antiquae” (MEA) publikatsioonidena ei tehtud Heldur Niidu (Saaremaal muidugi Niidi) õpingute aegu praktilist juttu. Küsimus ei piirdunud Eduard Laugaste ja Herbert Tampere isikliku vastasseisuga. Kui „vaja”, tegid Nõukogude okupatsioonikorrale mõõndusi mõlemad. Küsimus ei seisnenud ka vahekorras *täielikkus-antoloogilisus*, sest antoloogilisusega leppis juba Oskar Loorits. Esimese põhjusena nimetaksin ma kirjastuse rahalisi kaalutlusi, sest „Vana kannel” pidanuks tavalisele lugejale olema võimalikult aru- ja kättesaadav ning sellekohaselt siis ka minimaalse teadusliku aparatuuriga. Teiseks eelistas kirjastus väljaande, nagu me nüüd ütleksime, jätkusuutlikkust ehk käsikirja ettetöötatust kolme-nelja köite ulatuses arvestusega, et käsikirja põhiosad, tekstid ise koos seletusega, oleksid valminud plaanilise tööna, jättes kõik muud ülesanded kõrvale. Kolmandaks polnud küllaldaselt pädevaid ning samas vabu regivärsitudjaid. Herbert Tampere ise oli entsüklopedist, aga koostada osakonna juhataja askelduste ja paljude muude uurimuste kõrvalt kõigest paari abilise neli köidet umbkaudu kümne aasta kestes oluiks temalegi liiast olukorras, kus Virumaa rahvalaulude materjal oli töös juba alates aastast 1912, Saaremaa laulude materjal aga aastast 1940.

Neljandaks kujunes võimalikel koostajatel ja kirjastajatel eesti rahvaluule ning Kreutzwaldi pärandiga seotud publikatsioonidest iselaadne pingerida,

milles faktiliselt tõusid esikohale Kreutzwaldi teosed, tema kirjavahetused, „Kalevipoja” teaduslik väljaanne, vägilasmuistendid ja rahvaluule eritüübili- sed antoloogiad. Uurimiseks ja teaduslikuks publitseerimiseks näisid olevat vabad Kreutzwaldi muinasjutud, ent meil ei tulnud Heldur Niiduga ilmiski kõneks, kui teaduslik too publikatsioon oleks olnud. Kas näiteks esmalt Kreutzwaldi lõplik redaktsioon ja seejärel tervikuna nood originaalid, mida Kreutzwald töötles jne. Igatahes ei teadnud Heldur Niit enne, kui ta sai aspi- rantuuriteemaks Kreutzwaldi muinasjuttude poeetika, vähimatki sellest, et August Annist oli vastavat uurimust alustanud juba 1939 (Annist ise dateeris uurimuse sünni aastatega 1940–1941, kuid see peab olema eksitus). Võima- lik, et Eduard Laugaste skeptiline suhtumine August Annisti uurimusse oli tingitud talle nii omasest põlgusest kolleegide suhtes. Võib-olla ta tundis kui mitte just August Annisti uurimuse algkäsitaja, siis oli sellest kuulnud. Voi- malik aga, et ka Laugaste oli hakanud mõtlema kroonupäraselt ja ta mäletas värskest, kuidas kodanlik komparativism, st kogu Vesselovski-järgne võrdlev kirjandusteadus¹ tõmmati „laagripatuna” üldse maha, tema ise oli aga üks mahatõmbajaid. Heldur Niidu väitekiri oleks pidanud sisaldama ennekõike Kreutzwaldi muinasjuttude kunstilist analüüsi ja alles seejärel fikseerima nende algupärasust. Kogu küsimus lahenes aga lihtsamini. Saanud teada, et August Annistil oli asjaomane uurimus peajoontes juba valmis, loobus Heldur Niit aumehelikult teemast üldse ja siis tulid eesti kirjanduse ajaloo kui plaa- nilise töö raames juba kirjamehed rubriigist „jt”, igauks oma probleemidega. Näiteks Mihkel Veske vätekirjalik käsitelu eeldanuks pikemat viibimist Peterburis, Kaasanis ja Moskvast, asjaomase kirjanduse kättesaadavust Soo- mest ja Saksamaalt ning süvenemist Veske käsitletud lingvistilistesse prob- leemidesse, millekohast studiumit polnud Heldur Niit läbi teinud. Jäi üle teha kaastööd siia ja sinna. Midagi põhjanevat sellest ei sündinud, sest Kreutzwaldi muinasjuttude algupära nõudnuks rahvajuttude ning töödeldud juttude morfoloogilist ja saksa ning soome rahvaraamatute funktsionaalset analüüsi, kuid Endel Nirk ja Aarne Vinkel kirjutasid oma valdkondades kiire- mini – ehkki Aarne Vinkli monograafias „Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast” (Tallinn: Eesti Raamat, 1966) on Kreutzwaldi muinasjuttudele pühendatud kõigest üks lehekülg. Tekstikriitilisena ilmus „Eesti rahva ennemuistsed jutud” Heldur Niidu ja August Annisti koostöös alles 1967 – aasta pärast Annisti uurimust „Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad” (1966). Kohatu oli Eduard Lau- gastel antoloogias „Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu II. Valitud tekste ja pilte” (1980, lk 406) osatada, et uurimuse „peatükk kunstilisest laadist on tükati vastuoluline ja ebamäärane”. Uurimuse teine osa on kirjutatud ilmse vastu- tulekuna sellele nõukogude esteetikale, mis otsis muinasjuttudest klassi- võitluslikku utopismi. Oli aga väga annistlik saada uurimus trükist välja kas või ideoloogilise kompromissi hinnaga, milleks oli algse käsikirja ümbertöötamine võimalikult vähese vaevaga. Võib-olla oleks Heldur Niit pidanud tegema samalaadseid kompromisse. Kaudsed tõendid on tsiteeritavad, otsesed mitte, sest ta ei talletanud oma arhiivi ja tema erialane raamatukogu kodus oli võrd-

¹ Aleksandr Nikolajevitš Vesselovski (1838–1906), vene kirjandusteadlane, võrdleva kirjandusteaduse looja Venemaal. 1946. aastal mõistis kompartei keskkomitee „vesselovs- kismi” hukka kui „lääne ees lõimitamist”. (Toimetuse märkus.)

lemisi napp. Võib-olla jäi Heldur Niit tähelepanelikult juhendamata, sest oli nii tema moodi mitte rahulduda AT numeratsiooniga, vaid lugeda Kreutzwaldi algallikaid vahetult, tuues esile sellegi, kuidas on algallikas ise kontamineeritud, ja vastates küsimusele, mille järgi Kreutzwald omapoolse jutuvaliku tegi.

Eestis oli rahva- ja muinasjutu-uurijaid Heldur Niidu aspirantuuri aegu kolm: Richard Viidalepp, Uku Masing ja niivõrd-kuivõrd Eduard Laugaste. Lisada tuleb need murdekogujad, kelle kirja pandud tekstid on kas muistendid või pajatused. Richard Viidalepp uuris muinasjutuvestjaid, Uku Masing muinasjuttude analoogilisust, Eduard Laugaste muistendeid. Teoreetilises plaanis oleks Heldur Niidu osaks jäänud piir imemuinasjutu ja sotsiaalse muistendi vahel. Jõudmine viimaste juurde oleks tähendanud tagasipöördumist Eiseni kogude sisu poole. Vähe sellest, tulnuks leida ka teoreetiliselt fundeeritud morfoloogia imemuinasjutu, ajaloolise muistendi, kohamuistendite ja agraarse mütoloogia vahel. See kõik olnuks aspirandi individuaalse plaani sisuks, mitte peatükk kollektiivsest monograafiast või köide Kreutzwaldi teoste koosseisus – ja sedagi olnuks pööraselt palju.

Praegu ei ole selge, millal Heldur Niit väitekirja teemat muutis ning kui palju oli tal aspirantuuri lõppedes ette näidata. Kreutzwaldi muinasjuttude algupära oli küllalt hästi dokumenteeritud, see näis olevat suhteliselt kerge teema. Seevastu näiteks osa Carl Robert Jakobsoni arhiivist oli aastal 1955 veel perekonna käes Kurgjal ja kes teab, millal nägi Heldur Niit esimest korda Rudolf Põldmäe sõjaaegseid väljakirjutusi Jakobsoni eluloo kohta. August Annist sai oma uurimuse kui plaanilise töö juurde asuda pärast „Kalevipoja” teadusliku väljaande lõpetamist, hiljemalt aastal 1964. Selleks ajaks polnud Heldur Niidu plaanilistest kohustustest 5-köitelise „Eesti kirjanduse ajaloo” II köites (XIX sajandi teine pool; toimetanud Endel Nirk, 1966) valminud õieti midagi, toimetaja sattus hätta aja ja kaastöelistega ning oli lootuskindlam, kui Heldur Niidule planeeritud leheküljed ja poognad kirjutas(id) valmis asendusautor(id). Heldur Niit lahkus „Eesti nõukogude entsüklopeedia” toimetusse kirjandusloo, rahvaluule ja ajaloo osakonna toimetajaks, milline ametikoht töötas rohkesti vaba aega ning ka vabadust. Selle vabaduse esimeseks viljaks oli märksõnastik (1964), teiseks põhimõte, et iga eestlasest teaduste doktori lühibiograafia peab olema varustatud doktori näopildiga ning kolmandaks veendumus, et mitteladina tähtedega kirjutatud koha- ja pärisnimed tuleb eesti keeles anda edasi mitte kaudtõlkes läbi vene keele, vaid võimalikult originaalipäraselt. Selle huvides pöördus Heldur Niit koguni Jaan Krossi poole, saavutadeski teatud keelte puhul venepärasest transliteratsioonist loobumise.

Küllalt palju tuli arvestada lühibiograafia ning oskussõnastiku teksti standardust ja mitte väike polnud sõda nende võimalike kaasautoritega, kellele ei jäänud seda vabadust, millele nad lootsid, kui kujutlesid ENE-t pigem leksikoni kui üldentsüklopeediana. Lihtsam oli nendel toimetajatel, kes said kasutada erialaseid teatmeteoseid, sest näiteks *Eukleides* oli ikkagi universaalne märksõna, samas kui näiteks Heldur Niidul oli tunduvalt raskem, kuna osale märksõnadest tuli anda täiesti uus sisu. Uus sisu tuli anda näiteks mõistele *normaalkuju*, sest see eeldab mõnesugust arhetüüpi, mille suhtes kontaminatsioonid on kas kõrvalekaldeks või siis tekstideks *in usu*, mille suhtes normaal-

kuju on rekonstrueeritud baasosa. Osa märksõnastikust tuli esmakordselt aga üldse defineerida, viies need definitsioonid siis ka omavahel kooskõlla. Näiteks on muinasjututüüp ja rahvalaulutüüp loomuldasa siiski nii erinevad, kuivõrd erinevad kogud, mille põhjal vastavad erisused on välja toodud ning registrid koostatud. Kuid oli ka kolmas komponent, nimelt loobumine nõukogude märksõnastiku nomenklatuursusest. Heldur Niit ei öelnud, et ta tüdines entsüklopeediatööst. Tema jaoks oli määrav, et Richard Kleis tõmbus peatoimetaja asetäitja vastutusest kõrvale ja Gustav Naani kui peatoimetajat Heldurit vaevanud küsimused ei huvitanud.

Aastal 1972 võttis NLKP KK vastu otsuse „Kirjandus- ja kunstikriitikast”, mille alusel loodi Moskvas kirjanduslikud ajakirjad Kirjanduslik ringvaade (Литературное обозрение, 1973–2000) ja Kirjandusõpe (Литературная учёба, alates 1978) ning millele toetudes saadi ka Eestis mõned toimetajakohad. Ühe neist sai Keel ja Kirjandus, mille peatoimetaja Olev Jõgi täitis osakonnatoimetaja koha kirjandusloo, rahvaluule ja ajaloo vallas Heldur Niiduga. Päevapealt mitte, aga alates ühest päevast hakkas Heldur Niit olema seal kogu aeg, oli kättesaadav ega läinud pausiks laua tagant kaugemale kui lähim söögikoht. Elav entsüklopeedia kolis ringi. Ehkki meist said Heldur Niiduga küllalt kiiresti lähedased sõbrad ja minust ka mõnevõrra tema õpilane, ei kommenteerinud Heldur mulle või meile koos Sirje Oleskiga oma õpetajaid, vastaseid, kolleege ega mõttekaaslast üksikasjalisemalt ja otsesõnu mitte kunagi ega kordagi. Mul ei ole ainustki kontrollitavat tsitaati ja kuigi Heldur Niidu kirjad mulle on koos ümbrikega säilinud, on tema poolt hävitatud kõik talle saadetu. Mällu on jäänud vaid mõned imetlused või siis pooliroonilised marginaalid või suhtumine. Heldur Niit ei kommenteerinud ilmaski ENE märksõnastiku toimetuse juhatajat Uno Ussisood (1920–1993), kelle hüüdnimeks maja sees oli Uss. Sellest mehest on väga vähe kirjutatud, kuigi just märksõnastik on üldentsüklopeedia süda ja sõltus juba temast, et iga kõide tuleks sama paks nagu eelmisedki. Teatavas mõttes oli Uno Ussisoo Heldur Niidu vastaspoolus. Kuid ei rohkem. Kordagi ei kommenteerinud Heldur Niit Richard Kleisi omil sõnul, vaid tuletas üksnes meelde, missuguse hääletooniga dots Villem Altoa kirjeldas, kuidas rongid käisid Vabadussõja aegu eriti täpselt (dots Richard Kleisi hüüdnimeks õppetoolis oligi „Jaamakorraldaja”, kuna ta juhtis Vabadussõjas rongiliiklust). Fotoillustratsioonidest pidas Heldur Niit sõda selle nimel, et ENE-s leiduks August Annisti näopilt.

Tegelikult oli Keeles ja Kirjanduses Heldur Niidu vastutada rohkem kui kolm valdkonda, sest juurde tuleb võtta eesti vanem ajakirjanduslugu ja raamatuteadus, õigemini eesti raamatu varasem ajalugu. Ajaloost muidugi mitte kõik, vaid see serv, mis külgneb ülejäänuga kultuuriantropoloogia kohal. Üldajalugu sõna suures haardes jäi kõrvale, kuid toimetuse suhtus väga ettevaatlikult ka eesti agraraajalukku, mis meil on olnud tihtipeale üldajaloo sünonüümiks. Raamatuteadusest ei pääsenud lõõgile bibliograafiline tehnika ja õieti ka köitmisõpetus; trükitehnika ning editsiooniõpetus tulid kõneks aniharva. Rohkem pöörati tähelepanu toimetamispraktikale, aga seda eeskätt arvustustes. Pearõhk langes eesti rahvaluulele, vanemale eestikeelsele kirjasonale, Eestit puudutavale (*estica*'le) ja *baltica*'le. Vähemal määral võttis Heldur Niit kõneks *fennica* ja *germanica*, *rossica*'t ta ei soovinud ja *sovetica* oli talle võõras. Vormi poolest jagunes see aines üksikuurimuste, ülevaate-

ja probleemartiklite, arvustuste, publikatsioonide, mistsellide, mälestuste ja kroonika vahel.

Eelnevast oleks vale lugeda välja, nagu oleks Heldur Niit olnud sõge rahvuslane, kes nägi üksnes vanemat eesti kirjasõna. Tema mõtles seeütle, millised on avaldamisvõimalused teistes valdkondades. Tartu ülikooli toimetisi ajaloost kui teadusest ilmus vähemasti kaks seeriat. Lisagem neile koguteosed, monograafiad ja kaastöö vene erialasele perioodikale. Folkloristikas ilmus vähemasti viis aperioidilist seeriat. Raamatuloost oskan ma nimetada viit teaduslikku raamatupublikatsiooni ja üht Moskva kultuurimälestiste sarja. Ennekõike ähmastusid piirid vanema trükisõna ümber, sest selle sisuks võis olla vaimulik kuulutus omaette tsensuuriga, statistika, riigiasjandus nii kesk- võimu kui ka harukondliku võimu tasemel. Minu arusaamise järgi ei olnud Heldur Niit eriline arhiivimees. Rohkem kui see, mis kuskil asub ja mis see üldse on, huvitas teda see, mida see miski ütleb fakti sedastamiseks. Toimetaja asi ei ole avastada uusi fakte näiteks vanema eestialase kirjasõna kohta ehk teha Hans Treumanni tööd; toimetaja kohustus on veenduda, et autor pole läinud eksi. Heldur Niit sai oma veendumuse siis, kui oli järjekordselt käinud *millarianum*'is, tollase Teaduste Akadeemia raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas – ehkki kaastöö ei nõudnud seal käimist isegi mitte iga nädal. Sealsete teatmeteoste ja perioodika põhjal kontrollis ta faktistikku, tsitaate ja kaastöölise poolset loogikat, aga, mis peaasi – seal elas ta ephhi tagasi. Heldur Niidu ephhiks oli XIX sajandi Eesti kultuuriruum, mis kas kuulus maarahva maailma või siis see osa kõiksusest, mis jäi rahvusliku kirjasõna seadmisest väljapoole. Rahvuslik kirjasõna, see on Kristian Jaak Peterson, Muhu Rentli, Vändra köster, Võru Lauluisa, Carl Robert Jakobson, Jakob Hurt, Koidula, Mihkel Veske, Jakob Tamm. Mitterahvusliku kirjasõna võime jagada peajoonetes kolmeks: 1) baltisaksa eestisõbralikud trükised; 2) baltisakslaste omavaheline asjaajamine Eesti ala ja eestlaste suhtes; 3) baltisakslaste õiendamised tsaaririigi kesk- võimu ja Lääne-Euroopa avalikkusega. Õieti tuleks neile lisada neljaski punkt, nimelt baltisakslaste geneaoloogiline käitumine ettevõtluses ja maakasutuses. Nende punktide tasakaalustatud haaramiseks puudus Heldur Niidul kui toimetajal jõud. Tema järgi sündis eestikeelne algupärane rahvuskirjandus laenulisuse ületamise kaudu, niisiis sedamööda, kes on tõeline autor. Kirjandusliku protsessi kui terviku mõistmiseks oli aga tarvis saada ettekujutus sellestki, kuidas sünnib niisugune autor, kes ei kirjuta lugemispalu otseselt maarahvale. Murdekohtadeks polnud mitte rahvaluule kogumine enne Jakob Hurta ega ka tema ajal, vaid Otto Wilhelm Masing, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Jakob Hurt ja noor Juhan Liiv. Aspirantuuris olles ja pärast seda tuli tal need küsimused ennekõike endale selgeks teha. „Eesti kirjanduse ajalukku” mitut monograafilist peatükki lubades ta sellesama ajaloo kronoloogilist struktuuri enam muuta ei võinud, sest see oli juba otsustatud. ENE-t toimetades oleks Heldur Niit võinud kirjutada ka raamatuid, aga võib-olla riivas see tema kui õpetlase uhkust, pealegi ei olnud ta pika teksti autor. Nõnda ilmnebki, et Heldur Niit vaikis seal, kus Leo Anvelt leidis lahenduse kirjanduslooliste umbsõlmede lahtiharutamiseks akadeemiliste novellide vormis. Niisuguse disproportsiooni tõttu me teame näiteks usumatult vähe Carl Reinthali kohta, oskamata tõdeda sedagi, kas ta oli keelemees või kultuurisõber.

Heldur Niit ei olnud tänapäevases mõttes interdistsiplinaarne, sest ta näiteks ei ühendanud kirikulugu ja kirjanduslugu uute kaanonite leidmiseks. Ta oli multidistsiplinaarne vahemikus „postmütoloogiline rahvaluule – esimene Nõukogude okupatsioon Eesti Vabariigis 1939–1941”. Tema sisemiseks kiindumuseks oli Soome rahvuslus XIX sajandil, tema armastuseks aga „Vana kannel”, MEA I kui regivärsside trükipõhine teaduslik publikatsioon topograafilisel põhjal olgu siis maakonniti või kihelkonniti. Olemata ise „Vana kandle” asjaosaline, pidas ta loomulikuks, et MEA I on niisugune prioriteet, mille suhtes kõik muu on teisejärguline. Paraku on materjal esiteks äärmiselt ebauhtlane ja teiseks on regivärssialane kõrgkoolitus endiselt allpool akadeemilist latti. Kõrgkoolituse all pean ma silmas regivärssi struktuuri, esitamist sõltuvalt laulutüübi „sisemusest”, paikkondlikku esitamist, algteadmisi rahvaviisidest ja saatepillidest, üleminekut lõppriimilisele rahvalaulule ning regivärssilise rahvalaulu publitseerimislugu. See vastaks enam-vähem bakalaureusetasemele. Magistridiastile vastaks juba teatava laulutüübi topograafiline käsitlus koos variantidega või siis näiteks võrdluste kõrvutamise tüübiti või hoopiski küsimus sellest, kust läheb regivärssis poetilise sünonüümika ja võrdluste piir. Võrreldes vanade rahvalaulude morfoloogiaga oli küsimus laulude jagamisest lüroepilisteks ja lüürilisteks (Herbert Tampere; Ülo Tedre) või temaatiliselt (Eduard Laugaste) minu meelest teisejärguline, eriti kuna temaatiline jagamine on väga vaieldav. Pealegi me ei tea, kui põhjalikult tundsid eesti folkloristid läänemeresoome lauluvara ja sellekohast uurimistööd. Heldur Niit ei armastanud avaldada arvustusi, mille objekte ta polnud näinud ja lugenud. Mis oluksid slaavi folkloristikas, vanavene kirjanduses ja keskaegses Euroopa kirjanduses värskemaks sõnaks? Vladimir Propi, Nikita Tolstoi, Dmitri Lihhatšovi, Mihhail Bahtini ning Mihhail Gasparovi uurimused. Heldur Niit ei tundnud neid uurimusi, ka mitte meie kodust. Soome folkloristika jälgimiseks pidanuks Heldur Niit käima kas Soome Kirjanduse Seltsi raamatukogus Henni Ilomäe man või tutvuma mõne noorema laulu-uurijaga. Laplaste laulu-uurimist pidas kinni vajadus osata lapi keeli. Läks nii, nagu ei lasknud minna murdeuurimise juht Mari Must, kes avaldas igal aastal kokkuvõtte sellest, kuidas on vastavad kogud täienenud. Tööst „Vana kandle” juures samasuguseid kokkuvõtteid ei ole. On probleemartiklid küsimusega, miks köited puuduvad, aga mitte vastuseid näiteks asjas, mis on põhimõtteline: mida teha teisenditega eriti nendel juhtudel, kus tekst ise on kontaminatiivne ja esindab mitut tüüpi.

On kokkuvõtted Kreutzwaldi päevadest, millest osasaamiseks tuli Heldur Niit kaheks päevaks Tartusse, olles ööd meil. Närb sööja oli ta juba päris väikesena. Siiski kuulus meie õhtulaua juurde pudel viina, toda ka juba sellal, mil Helduril oli diagnoositud diabeet II ja ta ei teadnud, kas ta jõuab Laagris poest koju omal jalal või satub haiglasse. Harilikult me võtsime viina kõrvale veelkord läbi selle päeva ettekanded ega puudutanudki ülejäänud maailma. Nüüd lisandus insuliiniannuste korrigeerimine. Sellega harjus Heldur Niit kiiremini kui eluga Laagri kortermajas. Kui Hiiu hooldehaiglas koristati tema kambrit, sätiti ta istuma ratastooli ja seoti jalad kinni, et ta aianurka suitsu tegema ei põgeneks, aga ühise televiisorivaatamise vastu ei tundnud ta mingit huvi. Maailm oli suletud ka Elias Lönnroti kohalt, ehkki soomlased olid selle eest stipendiumi välja maksnud ja ootasid kannatamatult tervet raamatut.

Raamatu sisuks oleks olnud „Lönnrot ja Eesti” – kes need olid, kellega ta siin kohtus jne. Kas Lönnrot tuli Eestisse otsima uusi sõpru või piirdus üksnes keelejuhtidega, sest elamiseks maarahva keskel puudus lihtsalt aeg? Tuleb arvata, et keelejuhid huvitasid teda rohkem, aga selleks tuli kirikumõisates ja pastoraatides ringi vaadata ning maad kuulata ehk saada mõnesugunegi ettekujutus sellest, kui murdeliselt oli Eesti ala liigendatud. Et olla neis asjus heldurniidulikult täpne, tulnuks osata XIX sajandi soomerootsi keelt ja siinsete kirikuõpetajate eesti keelt. Siis oleks uurimus uuendanud oluliselt ka faktistikku. Kuid ma ei arva, et ta oleks oma kavatsuste üle kellegagi nõu pidanud, ka mitte Ülo Tedrega, kes pealegi polnud Lönnroti ephhi uurija.

Ülo Tedrega arutleti seeütle, mida järgmiseks arvustada. Nad olid ühe aasta mehed selle erinevusega, et Ülo Tedre lõpetas Tartu ülikooli folkloristikas 1951, Heldur Niit 1952. Ülo Tedre diplomitööks oli klassivõitlus lõppriimilises rahvalaulus. Sellele järgnes aspirantuur, mis tookord seisnes kolmes miinimumieksamis (eriala, võõrkeel, marksism-leninism) ja väitekirjas, millest pidi olema trükivalmis kolm artiklit. Eksamid sooritas Ülo Tedre Tallinnas, marksismi-leninismi profileerimiseks suunati ta aastail 1953–1954 meie mõistes kaugõppeaspirantuuri Moskvasse NSVL TA Mikluhho-Maklai nimelisse etnograafia instituuti folklorist Vera Sokolova juhendamise alla, konsultantideks Erna Normann ja Herbert Tampere. Juhendada polnud seal enam kui üleminek algriimiliselt värsilt lõppriimilisele, lüürilise rahvalaulu asendumine koomilisega ja siirdumine tundmuslikult laulult naljandilisele pajatusele. Tegelikult uuris Ülo Tedre faasinihet ehk 1) üleminekut regiviisilt lõppriimilisele ning osalt juba autoripärasele rahvalaulule, milles 2) allitereerivast värsist sai värsilõpuline riim, 3) lauliku mälulisest lauluvarast kirjutatud tekstivarast salmik ning 4) kaastundmusest lõöp. Probleemselt käsitles Tedre seega regivärsi taganemist kirjandusliku värsi ees. Klassivõitlusega pole sel iseenesest mingit pistmist, sest näiteks orjus- või teomehelaulud sündisid märksa varem (XVI sajandil) kui lõppriimiline rahvalaul (XIX sajandil). Käsitlemata jäi aeg, mil sporaadiline lõppriim asendus paradigmaatilise nõnda, et tekkis stroofiline lõppriim ehk salm. Aeg ja põhjus. Varaseimaks ajaks võime lugeda 1820-ndaid, ent põhjused ei ole selged, sest kirjanduslik värs nõudis teatavat koolitust, kas või eeskujugi. Ja küsimus ei ole pelgalt lõppriimilises värsis, vaid ka rahvapärase jutustuses, mis morfoloogiliselt jääb pajatuse ning rahvalaulu vahele vormis, millel pole enam anonüümsust, sest ta on juba personaalne. Regivärss on kollektiivne. Uuem rahvalaul on individuaalne. Tuglase esimesed proosapalad olid õigupoolest rahvajutud, mille aines pärines mingist anekdoodist ega olnud kuidagi novellipärane nagu sonett proosas. Noor Tuglas kirjutas rahvapäraseid jutte edasi, saamata veel 1907–1908 päriselt aru, kus lõppeb külajutt ja kust algab novell niisugusena, kust me tunneme „Toome helbeid”. Kitzberg ei tunnistanud veel novelli, Vilde tunnistas naljalugusid, Särgava pooldas argielu.

Vormiliselt oli Ülo Tedre ja Heldur Niidu akadeemiline haridus võrdne: kummalgi kirjandus ja rahvaluule ning aspirantuur rahvaluules. Seepoolest võinuksid nad mõlemad töötada samas rahvaluulesektoris Richard Viidalepa juhtimisel, aga on tõenäoline, et Viidalepale eraldati ainult üks koht, mille täitja peamiseks väljundiks sai kaastöö koguteosele „Eesti rahvaluule ülevaade” (1959), mis oli nn plaaniline töö. Käsitus Kreutzwaldi muinasjuttude

algupärast oli pigem kirjanduslooline probleem, mille publitseerimise aktuaalsus oli pärast 1953. aasta väljaannet langenud, sest esikohale tõusis teaduslik „Kalevipoeg”. Niisiis ei ole minu jaoks paradoksaalne, et Ülo Tedre osaks sai lõppriimiline rahvalaul, mille kohta püstitas ta kaks küsimust: kuidas see on tekkinud ja mida teha teisenditega salmikust salmikusse? Klassivõitlus oli, nagu märgitud, täiesti teisejärguline, pigem ettekääne kui iseseisev teema. Sellise ettekäände andis ilmselt Eduard Laugaste, sest ettekääne ise oli varasem kui algas Ülo Tedre mittestatsionaarne aspirantuur Moskvas. Konsultant Erna Normann oli reatesteeritud filoloogiakandidaat, konsultant Herbert Tampere kraadita dotsent, Richard Viidalepast ei ole täpselt teada, kas ta oli 1947. aastal reatesteeritud magister arheoloogias ja millal tema sellealane töö üldse valmis – kas 1939, 1940 või 1941. Vormiliselt sai temast kui jutu-uuri- ja filoloogiakandidaat alles 1965. Nii ebakindlas olukorras oli „klassivõitlus” mitte ainult ettekääne, vaid ka kaitsekilp. Sellist kroonutööd tegi Ülo Tedre korduvalt. Vahest võib murdekohaks ses suhtes lugeda ajalist piiri „Eesti kirjanduse ajaloo” I osa (1965) eestlaste etnilise ajaloo ja vanema rahvaluule peatükkide ning antoloogia „Eesti rahvalaulud” I–IV (1960–1968) toimetamistöö lõpu vahel. Viimane töö õpetas korraka kõike: isiklikku täpsust, korraloomist ja mitteformaalse kollektiivi juhtimist. Konkreetsema kontrolljoone tõmbab aasta 1965, mil Ülo Tedre avaldas programmilise artikli „Kirjanduse ja rahvaluule suhetest. Mõningaid kokkuvõtteid ja uurimisülesandeid” (Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 650–656; nr 12, lk 734–740). See ei olnud tema juhitud sektori programm. See oli programm igapäevale, ainult et kellelgi polnud sundust tõlgendada seda artiklit kui juhtnöori. Ka mitte Tedrel endal. Miks? Osalt ka seepärast, et plaanilise töö ja kroonuliku töö kõrval oli olemas ka honoraritöö, mille teenimiseks kirjutas Ülo Tedre rahvaluule osa koos Karl Mihklaga tehtud õpikus „Eesti kirjandus”. Selle makett ilmus aastal 1957, millele järgnes 16 trükki lõplikku teksti (aastani 1980). Ei mäleta, et selle järgi oleks keegi õppinud, kuid selle eest maksti, ilma et keegi oleks lähemalt uurinud, mida uut kordustrukid eesti rahvaluule kohta ütlevad. Näiteks pajatusi ja muistendeid oli pärast õpiku esmatrükki, 1980. aastateks avaldatud vähemalt tosin-kond köidet.

Tartus õppis Ülo Tedre kindlasti Eduard Laugaste ja Herbert Tampere, tõenäoliselt ka Richard Viidalepa juures. Moskva jaoks pidi ta olema lugenud Stalini raamatut „Sotsialismi majanduslikud probleemid NSV Liidus” (1952), sest etnograafidele oli see direktiivne sõltumata ephohhist, mida nad uurisid. Uuriti aga peamiselt idapoolseid rahvaid ümber Kaspia. Osa neist uurimisest on labane propaganda, ent leidub ka etnograafiliselt täpseid ja rikkalikult illustreeritud käsitlusi näiteks venelaste majapidamisest ja ehitistest keset tatarlaste elamist. Kõik see oli Ülo Tedrele täiesti uus maailm, mis polnud folklooriga õigupoolest üldse seotud. Mõnevõrra tegeldi Moskvas folklooriga hilisemas NSVL TA arheoloogiainstituudis, kus rõhk asetus aga sootuks mujale, nimelt varaste vanavene pärimusjuttude ja aastakirjelduste omavahelistele suhetele. Milleks oli Ülo Tedrel sel juhul üldse vaja Moskvasse minna? Võib-olla oma väitekirja teema ideoloogiliseks põhjendamiseks, võib-olla ka väitekirja enda komponeerimiseks nõnda, et see kaitsmisel läbi läheks. Teema oli uudne (venelased tundsid algselt eeskätt oma tookord endiselt keelatud modernistide luulest ja lõppriimi uuriti mitte selle asukoha järgi,

vaid hoopiski riimi sisaldava sõna rõhulise liigenduse põhjal). Poolriimilisus ja siseriimilisus olid tähtsamad kui täisriimilisus. Tekstinäidete ning registriliste lisade poolest oli väitekirj esmajoones empiiriline, nii et seda oluks lihtne süüdistada marksistlikust klassivõitlusest möödavaatamises. Küll on eesti lugejale äratuntav etniline võitlus, ilma et Ülo Tedre tegelnuks eraldi selle võitluse kajastumisega tollases perioodikas. Samasugune lähenemisviis ilmneb ka tema hilisemas uurimuses „Rahvaluule kasutamise võimalusi XIX sajandi talurahva sotsiaalsete vaadete uurimisel” (raamatus „Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil”, 1977).

Leena Kiiviti ja Heldur Niidu kodus Vabaduse puiesteel peeti külalisteraamatut. See asus elutoas ja oli minu meelest juba mitmes. Ei mäleta aga, et seal oleks leidunud ka Ülo Tedre sissekirjutus. Töölased jutud aeti kas instituu-dis või toimetustes, ent näiteks Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogude sisu kohta oli Ülo Tedrel mõistlikum pöörduda Herbert Tampere või Richard Viidalepa poole, kuna need olid töötanud kogude keskel. Kummagi väitekirjad neid omavahel ei sidunud. Sidus folkloorsete tekstide publitseerimine ja filoloogiliste väljaannete toimetamine, mille põhimõteteliste probleemide arutelu juurde oleks olnud vaja veel kaht asjatundjat, nimelt keelemees Elmar Elistot ja kirjandusloolast Endel Priidelit. Kuid neist neljastki ei piisanud selleks, et otsustada, kuidas kiirendada „Vana kandle” avaldamist, kui põhjalik saab topograafiline printsip üldse olla ja kas piisab laulude järjestamisest temaatiliselt või tuleb tingimata eristada ka lüroepikat (see termin on tegelikult kujund, mitte mõiste ning näiteks siinkirjutaja eelistab sõnale „lüroepika” mõistet „värsseepika”). Kahe mehe seotusest sündis haruldane, kuigi vaikides tehtud koostöö: ühiselt – üks kirjutab, teine toimetab – arvustati üle poole kogu eesti folkloristide temaatiliste väljaannete teaduslikust produktsioonist (välja arvatud viisiväljaanded). Mõeldud on arvustusi ja kriitilisi artikleid alates aastast 1972, mitte varasemast. Ei olnud ei Ülo Tedre ega Heldur Niidu viga, et katki jäi Herbert Tampere antoloogia „Eesti rahvalaule viisidega” I–V (1956–1965) retsenseerimine. Tamperel jäi väga mitu uurimust esimese osa faasi ja kust võime meie teada, millal need oleksid ilmunud tervikuna. Kõnealune antoloogia on aga lõpetatud töö selle voorusega, mis on omane kõigile Herbert Tampere viisivalikuile: ta näitab ära, kuidas on lauldud ning mis-moodi on laulude viisid väljaandes transkribeeritud. Paraku ei saa niisuguseid asjaolusid süsteemis käsitleda vihik- või köidehaaval, sest süsteem võib muutuda ka „täispikkuses”. Herbert Tampere „Eesti rahvaviiside antoloogias” I (Tallinn, 1935) on lõikuslaul „Venna nurmed” esitatud Paistu redaktsioonis, „Eesti rahvalauludes viisidega” I Helme ja Otepää redaktsioonis, muidugi siis ka erinevas viisistuses.

Ülo Tedre sai oma toimetajakooli antoloogia „Eesti rahvalaulud” I–IV juures, Heldur Niit ENE-s (ehkki oli toimetanud ka varem). Mõlemat õpetas see kool vältima ebamäärasusi ehk olema keeleliselt täpne. Tulemuseks oli umbes veerandsada arvustust, millest on selgesti näha, kuidas Ülo Tedre ei ole piirdunud ääremärkustega, vaid töötanud arvustatava teose üksikasjadeni läbi. Kahjuks oli sellel põhjalikkusel koos põhjendatud kriitilisusega omapoolne varjukülj: Ülo Tedre artiklitel peaaegu puudub vaidlustav vastukaja. Tema uurimuste üheks tulemuseks oli käsikirjaliste laulikute järjekindel eristamine, teiseks salakirjanduse kui ajaloolise mõiste esiletoomine. Tüpoloogiliselt on

mõlemad vaieldavad. Esimene põhjusel, kui laulik või salmik sisaldas ainult sõnu, mida polnudki viisistatud, teine põhjusel, kui sellise sisu ei tohtinud satuda ülemuse kätte. Näiteks kooliõpilaste kirjakesed ei asu kuskil rahvaluule ja kirjanduse piirimail. Need on kas armastusavaldused, kriitika pedagoogi kohta või küsimused kontrolltööst arusaamiseks. Märksa problemaatilisem on hernhuutlik salakirjandus, mitte vähem pole seda vanausuliste salakirjandus. Seetõttu ma ei arva, et salakirjandusse kuuluvaid teoseid polnud palju.

Võiks arvata, et Ülo Tedre oli arvustajana norija, ent see on vale. Kümme-kond arvustust on vaieldamatult tunnustavad, nii et pigemini jälgiksin ma seda, millest Ülo Tedre ei kirjutanud või kirjutas möödaminnes. Tal oli keeruline kirjutada näiteks Rudolf Põldmäest kui Carl Robert Jakobsoni uurijast, sest tolle töö, nn täismonograafia, jäi pooleli. Neis asjus võis Ülo Tedre olla väga delikaatne.

Nüüd on tööd tehtud, aga ei saaks öelda, et teemad on ammandatud.

Täna südamest Eesti Keele Instituudi direktorit Tõnu Tenderit, kes otsis välja täpsed andmed Ülo Tedre aspirantuuri kohta.

PEETER OLESK

Tähtvere mõisas 2. augustil 2018

Two colleagues sharing a common interest

Keywords: Heldur Niit, Ülo Tedre, folklore studies, editing practices, newer folk song

The article discusses the history of Estonian folkloristics via the activities and relations of copy editor Heldur Niit and folklorist Ülo Tedre. Heldur Niit had majored in folklore at the University of Tartu and also taken a postgraduate course in the subject. From 1972–2007 he worked as copy editor for folklore and literary studies at the journal *Keel ja Kirjandus*. Ülo Tedre, Head of the Department of Folklore at the Institute of the Estonian Language sat on the advisory board of the journal and authored a great number of articles and reviews.

Peeter Olesk (b. 1953), Advisor of the Rector of the Estonian University of Life Sciences, proudoktor@gmail.com